International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2016; 2(1): 23-26
© 2016 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 21-11-2015
Accepted: 22-12-2015

Mr. Subhankar Basak
Research scholars (Ph.D)
Department of Sanskrit
Pondicherry Central
University

Correspondence
Mr. Subhankar Basak
Research scholars (Ph.D)
Department of Sanskrit
Pondicherry Central
University

मानवसमाजे धर्मस्य प्रासङ्गिकता

Mr. Subhankar Basak

सारः

मानवाः सामान्यतया शान्तिपूर्णरूपेण समाजे जीवनयापनं चिकीर्षति । किन्तु वर्तमानयुगे मानवेषु चित्तेषु असत्यवचनं, हिंसाभावः, परद्रव्यग्रहणं, आतङ्कवादः इत्यादयः बहवः विषयाः दृश्यन्ते । यदि धर्मोऽनुसारेण मनुष्याः जीवनयापनं करोति तर्हि समाजं सुष्टः मार्गे प्रचलष्यति । मानवसमाजं सुष्ठभावेन परिचालनार्थं भिन्नमार्गाः दृश्यन्ते । यथा- योगदर्शने वर्णितः यमाः, भिन्ना भिन्ना नीतिवाक्यानि, उपदेशवाक्यानि इत्यादयः । परन्तु धर्मः तु विभिन्नेषु मार्गेषु प्रधानः ।

Keywords : मनुसंहिता, वेदाः, महाभारतम्, पुराणम्, विष्णुधर्मसूत्रम् ।

संस्कृतबाङ्मये धर्मशब्दः विविधेषु अर्थेषु प्रयुक्तो भवति । परन्तु धर्मशब्दः प्रायः मानवानां विशिष्टानि कर्तव्यानि महत्त्वपूर्णानि दायित्वानि आचरणस्य सुनिश्चितानि नियमानां अर्थनां सूचयति इति वक्तुं शक्यते । धृङ् धारणे1 "धारणपोषणयोरित्यस्माद्धातोः" मन् प्रत्यययोगे निष्पन्नोऽयं धर्मशब्दः । ऋग्वेदे केषुचित् स्थलेषु धर्मशब्दस्य पुंलिङ्गे व्यवहारः, केषुचित् स्थलेष्वपि नपुंसकलिङ्गे व्यवहारो दृश्यते*[1] । अथर्ववेदे धर्मस्य प्रयोगो धार्मिकक्रियाद्वाराऽर्जितस्यापूर्वस्यार्थे व्यवहारोऽस्ति-

ऋतं सत्यं तपो राष्ट्रं श्रमो धर्मश्च कर्म च ।
भूतं भविष्यदुच्छिष्टे वीर्यं लक्ष्मीर्बलं बले ।।[2]

---

* क. पितुं नु स्तोषं महो धर्माणं तविषीम् । (ऋग् 1.187.1). ख. इममञ्जस्पामुभये अकृण्वत धर्माणमग्निं विदथस्य साधनम् ।(ऋग् 10.92.2). ग. त्वे धर्माण आसते जुहूभिः सिञ्चतीरिव । (ऋग् 10.21.3). घ. तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् (ऋग् 10.90.16). ङ. प्रथमा धर्माः (ऋग् 3.17.1). च. सनता धर्माणि (ऋग् 3.3.1).

छान्दोग्योपनिषदि धर्मस्यापरः कश्चिदर्थो निष्पद्यते । यथा – त्रयो धर्मस्कन्धाः यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एवेति, द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी,

तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन् । सर्व एते पुण्यालोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृत्वमिति ।[3] अर्थात् गृहस्थधर्मः, यज्ञः, अध्ययनम्, दानम्, तापसधर्मः, तपस्या ब्रह्मचर्यधर्मश्च । ऋग्वेदमतानुसारं धर्मो नियमव्यवस्थाया आधारः । धर्मशब्दस्य पर्यायवाचिशब्दाः – पुण्यंश्रेयः वृषः प्रभृतयोऽमरकोषे ।[4] संस्कृत-हिन्दी कोषग्रन्थे धर्मशब्दस्य बहवः प्रतिशब्दाः दृश्यन्ते – कर्त्तव्यम्, अधिकारः, आचार-विचारः, न्यायम्, भक्तिः, नैतिकता, नीतिशास्त्रम्, चरित्रम्, स्वभावम्, चरित्रम्, यज्ञम्, इत्यादयः ।[5]

श्रीमद्भगवद्गीतायां धर्मशब्दः भिन्नेषु अध्यायेषु बहुवारं प्रयुक्तः । परन्तु प्रायतः सर्वत्र प्रयोगेषु प्रसङ्गभिन्नता विद्यते । यथा- धर्मक्षेत्रे, जातिधर्मः, कुलधर्मः इत्यादयः ।

- पुण्यकर्मणः वाचकोऽयं शब्दः (धर्मक्षेत्रे 1/1, धर्ममधर्म 18/31, अधर्म धर्ममिति 18/32, धर्मकामार्थान् 18/34).
- कुलमर्यदायाः वाचकोऽयं शब्दः (कुलधर्माः 1/40,43,44)
- स्वकर्त्तव्यरूपकर्मणः वाचकोऽयं शब्दः (धर्मसम्मुढचेताः 2/7, परधर्मो 3/35, स्वधर्मो 18/47)
- बुद्धेः समतारूपस्य वाचकोऽयं शब्दः (स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य 2/40)
- सद्गुण सदाचारस्य च वाचकोऽयं शब्दः (यदा यदा हि धर्मस्य 4/7,8, धर्माविरूद्धो 7/11, शाश्वतधर्मगोप्ता 11/18)
- ज्ञानविज्ञानयोः वाचकोऽयं शब्दः (अश्रद्धधानाः पुरूषा धर्मस्यास्य परन्तपः 9/3)
- सकामानुष्ठानस्य वाचकोऽयं शब्दः (त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना 9/21)
- एकत्वभावब्रह्मसत्तयाः वाचकोऽयं शब्दः (सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज 18/66)

धर्मस्य व्युत्पत्तिः साधारणतः त्रिधा दृश्यते – प्रथमतो ध्रीयते लोकोऽनेन, द्वितीयतो धरति वा लोकं, तृतीयतो ध्रीयते लोकयात्रानिर्वाहार्थं योऽसौ धर्मः । महाभारते -

धारणाद्धर्म इत्याहुः धर्मो धारयते प्रजाः ।
तस्माद् धारणसंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः ।। इति ।।[6]

अर्थात् धर्मः समाज-धारण-संरक्षण-संवर्धनादि श्च करोति, धर्मः समाजकल्याणकारिणां जीवनयापनपद्धतिं निर्दिशति । पाश्चात्त्यानां रिलिजन्' इति शब्देन धर्मशब्दस्य अभिप्रायं करोति । पाश्चात्यानां धर्मशब्दः केवलं उपासनापद्धतिं निर्दिशति । धर्मः मानवस्य कल्याणं विदधाति तथा व्यक्तेः विकासपुरःसरं दरीदृश्यते ।

मनस्मृतौ - आचारः परमो धर्मः[7] । हारीतेनापि धर्मस्य स्मृतिप्रमाणिकत्वमङ्गिकृतम् – श्रुतिप्रमाणको धर्मः[8] । महाभारतानुसारेण - अहिंसा परमोधर्मः।[9]

मानवजीवनस्याधिकारः कर्त्तव्यम्, अनुशासनम्, आचारणञ्च धर्मशब्देण बोध्यते । सकलशास्त्रभूतोऽयं वेदो धर्मस्य मूलं भवति । धर्मो भारतीयसंस्कृतेः परिपूरकः परिपोषकश्चेति विदुषां मतम् । तस्मात् भारतीयसंस्कृतेः संरक्षणाय धर्मस्य पालनं कर्त्तव्यम् । स च धर्मः कीदृश इति जिज्ञासायां पण्डितैः विभिन्नेषु धर्मशास्त्रीयग्रन्थेषु चर्चितः ।

प्रथमं तावत् मनुस्मृतौ भगवता मनुना धर्मस्य लक्षणं कृतम् यत् –

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागाभिः ।
हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत । इति ।।[10]

पुनः मनुः धर्मस्य दशलक्षणात्मकं उल्लेखं करोति-

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ।।[11]

अपि च-

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः ॥[12]

तत्र विष्णुधर्मसूत्रे उक्तम् –

क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियनिग्रहः ।
अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया ॥
आर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनम् ।
अनभ्यसूया च तथा धर्मसामान्यमुच्यते ॥[13]

सूत्रकारेण गौतमेन वेदो धर्ममूलम्, तद्विदां च स्मृतिशीले इति स्वकीयसूत्रग्रन्थे लिखितम् । अस्य टीकाकारेण हरदत्तेनापि - कर्मण्याभ्युदयनिःश्रेयस-हेतुरपूर्वाख्य आत्मगुणो धर्मः इत्युक्तम् । वैशेषिकशास्त्रममज्ञः कणादो वदति यत् - यतोऽभ्युदयनिःश्रेयस सिद्धिः स धर्मः[14] । वशिष्ठेन स्वरचितसूत्रस्य प्रथमाध्याये सप्तमसूत्रे – अगृह्यमाणकारणो धर्म।[15] इति । पूर्वमीमांसासूत्रकारेण महर्षिजैमिनिना चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः[16] इति विहितम् । चोदना नाम क्रियायाः प्रवर्तकं वचनम् तया लक्षितो योऽर्थः स एव धर्मः । श्रीमद्भागवतपुराणेऽपि धर्मस्य मूलत्वेन वेदस्य प्राधान्यमङ्गीकृत्य वेदप्रणाणीभूतः धर्मः ।.

श्रुतिः स्मृतिः सदाचार आत्मतुष्टिश्चेति चत्वारि प्रमाणानि भवन्ति धर्मस्य । श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृति ।[17] अर्थात् श्रुतिर्नाम वेदः, स्मृतिर्नाम धर्मशास्त्रम् । सतामर्थात् शिष्टानामाचारः सदाचारः । एतद् विषये मनुनोक्तं यत् –

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ।।[18]

धर्मस्य विभाजनप्रसङ्गे पण्डितैः भिन्नः प्रकारेण चर्चितः । धर्मशास्त्राधारेण धर्मः तु द्विविधा श्रौतः स्मार्त्तश्चेति । श्रौतधर्मेषु यागादयोऽन्तर्भवति ।

महाभारतानुसारं धर्मस्त्रिविधः –
वेदोक्त परमो धर्मः स्मृतिशास्त्रमतोऽपरः ।
शीष्टाचीर्णः परः प्रोक्तस्त्रयो धर्माः सनातनः ।।[19]

यथा – वेदप्रतिपादितधर्मः, स्मृतिप्रतिपादितधर्मः, शिष्टजनानामाचारश्चेति । परन्तु अयं धर्मः बहुविधोऽपि भविष्यपुराणे षोढा प्रदर्शितः । अपि च मिताक्षराकारेण भगवता विज्ञानेश्वराचार्येण स्मार्त्तधर्मोऽपि षोढा विभक्तः । यथा वर्णधमः, आश्रमधर्मः, वर्णाश्रमधर्मः, गुणधर्मः, निमित्तधर्मः साधारणधर्मश्चेति ।

भारतीयविचारानुसारं धर्मस्य उद्देश्यं भवति व्यक्तेः उन्नतिः तथा समाजस्य कल्याणसाधनम् । येन समाजस्य कापि हानिः न स्यात् । एतादृशः व्यवहारः एव नीतिमूल्यानि इति अभिधानं प्राप्नोति । अथ समाजजीवनस्य मूले तथा समाजधारणार्थं निर्मितार्थं धर्मतत्त्वस्य आवश्यकता वर्तते । स्वाध्यायः, देवतार्चनम्, यागादीनाम् अनुष्ठानम्, मातापित्रोः तथा आचार्यस्य पूजनम्, बलिहरणं, अतिथिसत्कारः तीर्थयात्रा इत्यादयः उपायाः तदर्थं निर्दिष्टाः । एतद्विधेन धर्माचरणेन समाजधारणमवश्यमेव सुकरं स्याद् इत्यत्र न संशयः ।

धर्मं विना समाजस्य धारणा अनया प्रक्रियया सुचारुतया सम्पद्यते इत्यत्र न संशयः । व्यक्तेः तथा समाजकल्याणसाधनार्थं, चतुर्णां वर्णानां चतुर्णां आश्रमाणां तथा चतुर्विधपुरुषार्थानां विधानस्य कृते शास्त्रकारैः धर्मस्य प्रासङ्गिकता प्रकटीकृता ।

सन्दर्भः -

1.पाणिनीयधातुपाठः भ्वादि 629.
2. अ. वे.11.9.94.
3.छा. उ 2.23.1
4. अमरकोषः
5. वामनशिवराम आप्टे-संस्कृत-हिन्दी-कोष
6. महा.कर्ण 69.58
7.मनुसंहिता- 1.109.
8. हारीतेन स्मृतिशास्त्रम्
9.महाभारतम्, पद्मपुराणम्- 31.27
10. मनुसंहिता 2.1
11. मनुसंहिता 6.91

12. मनुसंहिता 10.62
13. विष्णुधर्मसूत्रम्
14. कणादसूत्रम्
15. वशिष्टसूत्रम्
16. मीमांसासूत्रम्
17. मनुसंहिता 2.10 .
18. मनुसंहिता 2.6
19. म.भा.191.65

ग्रन्थसूची-

- जायसवाल, सुरेश, मनुस्मृति, साधना पाब्लिकेशन्स, दिल्ली, 2005.
- बन्धु, मनुदेव, उपनिषद् वाङ्मय में योगविद्या, प्रतिभा प्रकाशन, दिल्ली, 2010.
- चतुर्वेदी, सत्यदेवनिगमालंकार, धर्म दर्शन एवं संस्कृति, प्रतिभा प्रकाशन, दिल्ली, 2013.
- श्रीमद्भगवद्गीता, गीताप्रेस, गोरक्षपुर ।
- दाश, पार्थप्रतिम, आधुनिकसमाजे संस्कृतस्योपयोगिता, संस्कृत बुक डिपो, कलकाता, 2015.